

32. Kugel C. Židé na Podkarpatské Rusí / C. Kugel // Podkarpatská Rus. Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi. – Bratislava, 1936. – S. 149–151.
33. Politická elita meziválečného Československa. 1918–1938 Kdo byl kdo za první republiky. – Praha : Pražská edice, 1998. – 304 s.
34. Salner P. Slovenské Židia v novom štáte / P. Salner // Židovská menšina v Československu ve dvacátých letech. Sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v říjnu 2002 až červnu 2003. – Praha : Helvetica & Tempora, 2003. – S. 106–112.
35. Sládek M. Němci v Čechách. Německá menšina v českých zemích a Československu: 1848–1946 / M. Sládek. – Praha, 2002. – 200 s.
36. Soubigou A. Tomáš Garrigue Masaryk / A. Soubigou – Praha : Paseka, 2004. – 456 s.
37. Soukupová B. T.G. Masaryk a židé (Židé), židé (Židé) a T.G. Masaryk: legenda a skutečnost / B. Soukupová // Židovská menšina v Československu ve dvacátých letech. Sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v říjnu 2002 až červnu 2003. – Praha, 2003. – S. 113–125.
38. Suk V. Židé na Podkarpatské Rusí / V. Suk // Podkarpatská Rus. Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi. – Bratislava, 1936. – S. 128–137.

This article analyzes the political, social, cultural and educational life of the Jewish, Polish and Romanian communities in Czechoslovakia in the 1920s.

Key words: *Czechoslovakian Republic, TG Masaryk, Jews, Poles, Romanians, minorities.*

Отримано: 11.11.2011

УДК 94:351(477.6)«17/18»

О. В. Морозов

ЕВОЛЮЦІЯ МИТНОГО ТАРИФУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XVIII ст.

В статті розглянуто історично еволюцію митного тарифу Російської імперії в контексті модернізації економічних та суспільних відносин, що відбувалась у XVIII ст. Історія митного тарифу представлена як суперечливий процес боротьби між фіскальними потребами держави і реальним розвитком економічних відносин. Розкривається внутрішній механізм російської зовнішньоекономічної експансії.

Ключові слова: *митний тариф, протекціонізм, зовнішня торгівля, внутрішній ринок, фіска, мито.*

Серед науковців другої половини XIX–XX ст. сформувалось стійке переконання про тривалу боротьбу в Росії прихильників протекціонізму та фритредерства і про те, що ця боротьба концепцій прямо знаходила втілення у митних тарифах. Але слід визнати цю точку зору помилковою. Починаючи з першого російського митного тарифу 1724 р. його ідеологія завжди залишалась протекціоністською. Традиційними завданнями російських митних тарифів були підтримка активного зовнішньоторговельного балансу, розширення внутрішнього споживання і виконання фіскальних планів. До 1876 р. структура митних тарифів неодна-

разово змінювалась: в залежності від економічної кон'юнктури переваги надавались або заборонним методам, або фіскальним. Але мета тарифу завжди залишалась незмінною – це захист внутрішнього ринка і власного виробника. Слід також зауважити, що з 1720-их рр. російська митно-тарифна політика розпочинає виконувати функції з запровадження елементів централізації і економічної експансії на союзних територіях, у тому числі в Лівобережній Україні. Тому актуальним завданням є вивчення об'єктивних механізмів формування російської митної політики у XVIII ст., що дозволяє пояснити кроки російської держави у внутрішній та зовнішньоекономічній політиці.

Мета статті полягає у дослідженні суспільно-політичних, економічних факторів, які впливали на зародження та розвиток митно-тарифного регулювання в Росії XVIII ст.

В дореволюційній російській історіографії проблематика, що змістовно наближена до теми нашого дослідження знаходилась відображена в роботах М. Чулкова, Є. Осокіна, М. Фірсова, П. Струве, І. Кулішера, М. Туган-Барановського. В радянській період зазначена проблема в контексті економічних відносин розглядалась О. Оглоблиним, М. Слабченко, А. Погребінським, М. Репінім. Починаючи з 1990-х рр. основна увага дослідників була приділена XIX – початку XX ст. і таким чином важливий період для розуміння митних процесів в Російській імперії залишався без достатньої уваги з боку істориків. І це завдання повинна виконати запропонована стаття.

Перший дійсно митний тариф з'явився в Росії лише у 1724 р. Якщо торговельний статут 1667 р. являв собою збірку різного роду статей, де тарифні постанови займали невелику частину і та відігравали незначну роль, то митний тариф 1724 р. став результатом всього досвіду із створення промисловості і був фактично підготовлений більш ранніми тарифними заходами.

Торговельний статут 1667 р. визначав головним вікном європейської торгівлі м. Архангельськ, і на початку царювання Петра I розглядався як порт, що заслуговує на протекцію. На його користь ухвалюються ряд заходів, що стали яскравим прикладом безцеремонного втручання держави в економічне життя країни. Так, у 1700 р. указом від 18 серпня Петро I наказував пеньку з України за кордон вивозити не через Литву, а через Ярославль, Вологду до Архангельська і реалізовувати її там. Таким чином, з початком петровських реформ українські експортні товари поступово включалися до реєстру товарів державної монополії. Але ці умови контактів Росії і Заходу докорінно змінилися з моменту завоювання російською державою Балтійського узбережжя. Однією рукою російський цар створював промисловість, а іншою – створював для неї конкуренцію, тому що крім фізичних умов – можливості безпосередніх стосунків завдяки приєднанню Прибалтики – життєвий устрій, що змінився повинен був у великих обсягах притягувати продукти західноєвропейського виробництва на російський ринок. За таких обставин формувалась

промислова політика Петра. Наприкінці свого правління цар зрозумів, що вона не досягає своєї мети, і це змусило його, звернути особливу увагу на торговельну і митну політику. В таких умовах створювався митний тариф 1724 р.

Товари, що у достатній кількості вироблялись у Росії, були обкладені 75% митом (деякі з них: парусина, шовк та його різновиди – тафта і канаус, віск, крохмаль, поташ (технічна назва калію карбонату), купорос, скипидарна олія, залізо, голки, пергамент)); 50% обкладались голландські полотна, оксамит, срібло; 25% – всі вовняні тканини, крім сукна, оброблена шкіра, панчохи, канцелярський товар, скляні вироби та посуд; 10% обкладались споживчі речі – мідний посуд, віконне скло, дешева тканина, продукти харчування. На багато інших товарів залишались старі мита в розмірі 4–6%: у тому числі на рибу та хутра і що цікаво на сукна¹.

Ця обставина може виглядати парадоксальною. На перший погляд: цей предмет, на який була звернута особлива увага Петра I, обкладався низькими митами. Але ці заходи можуть показатися дивовижними, коли їх розглядати окремо від історичних умов. Якщо ми пригадаємо, як розвивалась російська суконна промисловість, якими вимогами (обов'язково поставляти товар державі) вона оточувалась, то ми зрозуміємо, чому мито на сукно було низьким. Мито залишалось невеликим для усунення конкуренції між приватним і державним попитом. Низьке обкладення створило більш легку можливість покриття приватного попиту із за кордону. Внутрішнє виробництво ставилось на службу державному попиту. Цікаво, але питання, чому сукна у петровському тарифі мали такі низькі ставки зовсім не знайшло уваги в «Истории русского таможенного тарифа» К.М. Лодигенського.

Неможливо не відмітити, що цілий перелік товарів у XIX ст. обкладений великими ставками мита, тарифом 1724 р. допускався на внутрішній ринок безмитно. Це, наприклад, цитрусові, вироби з дорогоцінних металів, на вино зменшена, а на цукор навпаки збільшена [7]. До більшої половини товарів застосовувався механізм нарахування мита *ad valorem* (митом нараховується на підставі фактурної вартості товару); інші товари обкладались специфічними митами в залежності від ваги і габаритів.

Тариф 1724 р. можна розглядати як російський навігаційний акт, не такий, правда радикальний і переможний як британський Навігаційний акт 1651 р., але в ньому була чітко визначена тенденція сприяти протекційними заходами російському судноплавству. Російські купці, які вивозили товари на своїх судах, сплачували вивізні мито в розмірі 1/3 ставки. На суму, яка дорівнювалась вартості вивезених російських товарів, з прибавкою 25%, такий купець міг ввезти іноземних товарів, сплативши за них мито втричі менше у порівнянні з тарифною ставкою. За цим

¹ Внаслідок того, що мита по тарифу 1724 р. стягувались єфимками із розрахунку 50 коп. – єфимок, у той час як курс єфимка був у двічі вищий, всі цифри митного оподаткування збільшуються у двічі. Тому мито в розмірі 37,5% вказується як 75%, 10-копійчана як 20-копійчана.

розрахунком іноземцю з товаром на 1000 крб. приходилось сплачувати 60 крб., а російському купцю – 11 крб.

Одночасно нова модель митно-тарифного регулювання для Росії відкрила раніше невідомі фактори, які не дали повністю реалізувати закладені у цей документ завдання. Застосування для нарахування мита адвалерного механізму мали наслідки, які не передбачали його укладачі. При адвалерному механізмі сам імпортер на митниці під час митного контролю визначав вартість товару на підставі якого і формувалось мито. Але інструменти, за допомогою яких можна було б перевірити достовірність купецького оголошення про митну вартість на той час були відсутні. У результаті стало можливим занижувати митну вартість товарів, що у свою чергу відкрило шлях для прихованої контрабанди. Її зростання стало закономірним наслідком як великих митних ставок, так і недосконалої митної охорони. Ці фактори знижували економічний ефект тарифу і завдавали удару по фінансовим очікуванням уряду. Наприклад, заборонні митна на такий транспортбельний товар, як швацькі голки, не принесли очікуваних результатів для підприємців; виробники голок фабрикант Рюмін і Томілін, у 1725 р., скаржились, що голки, які вироблялись на їх фабриках «в продаж не производят и стоя ржавеют и портятся напрасно», тому що з ними успішно конкурують голки, які контрабандно ввозяться через Україну та Прибалтику [8]. Таким чином, серед російських фабрикантів поступово формувалась економічна програма, яка крім захисного тарифу передбачала б і розбудову повноцінної системи охорони митного кордону. Одним з перших кроків на цьому шляху російські урядовці бачили в уніфікації митних правил в різних регіонах імперії і створення єдиного митного простору. Але ця програма почала втілюватися в практику лише з середини XVIII ст.

Російське купецтво на початку XVIII ст. становило торговий клас, захищений лише в розширенні торговельного обігу. Крім того цей клас не був єдиним за складом, а являв градацію економічних відносин і знаходився у своєрідній залежності від іноземних купців. У російській торгівлі тієї доби сформувалась система відносин, яку німці називали *Verlagsystem*. Іноземні купці займали положення *Verlager* («старших») по відношенню до російських, які за їх дорученням, за їх рахунок купували російські товари. Таким чином реальні інтереси були прикриті не до виробництва, що знаходилося на початковому етапі, а до торгівлі. За цих умов будь-яке утиснення торгівлі повинно було сприйматися хворобливо і зустрічати опір. У даному випадку можна згадати, чому Нідерланди, не змогли розвинути промислову силу та вийти на рівень Англії. У Нідерландах у першу чергу розвиток отримали і користувалися перевагою торговельні інтереси, і вони не співпадали з промисловим протекціонізмом. У добу рішучого змагання (мова йде про загострення англо-нідерландських інтересів в другій половині XVII ст.), перевага торговельних інтересів не дозволила підтримувати виробництво у період боротьби з Англією.

Механізм дії тарифу 1724 р. постійно викликав незадоволення і скарги з боку російських фабрикантів. Як приклад візьмемо мит-

не оформлення цукру і сукна. Так власники цукрових мануфактур після запровадження тарифу, який визначав для цукру 30% ставку мита, скаржилися, що на імпортований цукор купці «объявляют в таможене низкие цены, с которой и пошлина берется, от чего сахарной фабрике их чинится разорение». У результаті цієї скарги в тариф з 1726 р. були внесені зміни: мито з цукру стягувалось не з оголошеної купцем ціни, а з ціни, яку визначав своїм указом Сенат (5-7 крб. за пуд в залежності від сорту), і, відповідно, не могла бути нижчою 1,50 крб. – 2,10 крб. з пуду. Обкладення по цінності було замінено специфічним [15]. Непорозуміння і конфлікти, які виникали у зв'язку з класифікацією і оцінкою сукон, також призвели до того, що питання про них Комерц-колегія змушена була винести на розгляд сенату. Сенат зробив висновок: «да к тому ж какие есть в тарифе тягости той Коллегии рассмотреть и с кем надлежит иметь суждение» [14], який висновок відобразився в сенатському указі від 10 грудня 1725 р., що наказував Комерц-колегії збирати відомості про «пользу» та «тягости» тарифу для російського купецтва і державної казни. Однак, Указ Сенату реальних наслідків не мав, реальна робота з перегляду тарифу розпочалась із створенням спеціальної Комісії у березні 1727 р. Комісія складалась з голови: А.І. Остермана, а також від Сенату – кн. А.М. Черкаський, і Ф.В. Наумов, від Комерц-колегії – О.А. Соловйов. Від Головного магістрату – І.С. Стрежнев, від дворянства – М. Павлов, С. Карпов [18].

Робота цієї комісії отримала суперечливу оцінку в радянській історіографії 1940–1950-х рр., так С.А. Покровський характеризує роботу Комісії і розробленого її членами проекту митного тарифу 1731 р. як тотальне німецьке засилля, а її робота, на його думку, не відповідала інтересам російської промисловості. Але разом, з послідовним вивченням архівних фондів результати діяльності Комісії на наш погляд повинні бути іншої оцінки.

Комісія сформулювала концепцію про гнучку митну політику, яка з метою регулювання експорту та імпорту потрібних та «непотрібних» державі товарів може «обтяжувати» чи полегшувати їх митами. Одночасно Комісія констатувала позитивні результати нового тарифу – митний збір Петербурзької портової митниці за 1731 р. не лише не знизився, в зріс до суми 242 129 єфимків, який «никогда в прошлых годах до тарифу здесь зборе не бывало» [19]. Запровадження диференційованого оподаткування товарів, що вироблялись і не вироблялись в Росії, обкладення низькими митами сировини, для потреб російської промисловості, запровадження безмитного ввезення інструментів, обладнання, необхідних для мануфактур, з одного боку, та заборона експорту сировини, необхідного для промисловості, заочочення готових виробів шляхом повного їх звільнення від мита, з іншого – така сукупність характерних для заочочувальної політики рис, які були характерні тарифу 1731 р.

Основна відмінність між тарифом 1731 та 1724 рр. спостерігалась на рівні обкладення. Однак, співвідношення двох тарифів неможливо обмежувати арифметичним порівнянням 75- і 20-відсоткового обкладення, тому що перший тариф будовався на принци-

пі обкладення за цінністю, а другий являвся специфічним. Реальний рівень обкладення по тарифу 1724 р. був значно нижчим 75%; реальний рівень обкладення за тарифом 1731 р. залежав від оцінок, прийнятих для розрахунків його укладачами. Система обкладення; що базувалась на оцінках тарифу 1731 р. приводила до того, що реальний рівень обкладення багатьох російських товарів сировинної групи становив 20% і більше, а для коштовних іноземних товарів навпаки, у 2–3 рази нижче. У результаті цього тариф 1731 р. зберігав від іноземної конкуренції продукцію вітчизняних фабрик, що була розрахована на широкий внутрішній ринок і одночасно полегшував доступ до Росії високоякісних іноземних товарів, для задоволення потреб вищого дворянства та імператорського двору.

Одночасно з продукцією мануфактур, тариф захищав продукцію дрібних товаровиробників. Причина цього полягала в тому, що у другій половині 1720-х рр. загострилось питання спроможності селян сплачувати державні податки. Турбота про податкові борги та можливість руйнації дворянських господарств змусила державу використати митний тариф як механізм поправки фінансового стану селянства. Полегшення у сплаті податків повинно було супроводжуватися збільшення грошових надходжень. Такого збільшення, на думку урядовців, можна було б досягнути різними заходами. Так 1727 р. скасовується обов'язковість вивезення експортних товарів лише через Петербурзький порт. Для селянства, джерелом грошових надходжень могла стати продаж на експорт виробів своїх господарств (зерно, лен, пенька, домоткане рядно). На думку урядовців Верховної Таємної Ради, поміщики повинні були своїх селян «в лучшее состояние приводит, в промыслах и в размножении всяких деревенских заводов сильное вспоможение учинять». «Селянські заводи» заохочувалися урядовими заходами митного захисту: експорт «селянських товарів» був спрощений, це стосувалось вовни та полотна.

Складна історія митного тарифу 1731 р., в якому відбулися значні зміни у бік зниження митних ставок, не могли не накласти на нього відбитку: в ньому відсутня прямолінійність тарифу 1724 р., але для нього характерні тенденції захисту промисловості. Основна різниця між ними це ступінь захисту промисловості. Від радикального протекціонізму до поміркованого, обережного, – такий шлях, подоланий за період 1724–1731 рр.

Митний тариф 1731 та 1724 рр. на територію Гетьманської України не поширювався. Але розвиток подій в економіці та фінансах Росії, що витікали з реалізації тарифної політики готували ґрунт для включення Гетьманщини в митний простір імперії. Цей ґрунт складався з намагання власників мануфактур отримати більш дешеву сировину за рахунок скасування українських індукти і евекти та російських прикордонних мит, і загостренням проблеми контрабанди внаслідок строкатості митного кордону імперії. Ці завдання на думку частини російських урядовців та промисловців можливо було вирішити шляхом включення української території в митну систему імперії.

Потреби економічного розвитку країни, намагання пристосуватися до зростання товарно-грошових відносин, а також фіскальні очікування призвели до зміни урядового курсу в торговельній та митній політиці у 1750–1760-х рр. Це відміна внутрішніх мит та ліквідація більшої частини приватних і державних монополій.

У період, який ми досліджуємо, в бюджеті абсолютистської держави, якою була Росія початку XVIII ст. важливе місце займали прибутки від збору мит з внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Для феодальної держави був характерний фіскальний підхід до оподаткування торгівлі митами і експлуатації митної системи. Митне оподаткування охоплювало головним чином посадське населення Росії. Яке займалося торгівлею та промислами і в меншому ступені зачіпало інтереси пануючого класу – дворянства, (згідно з нормами Соборного уложення 1649 р. російське дворянство звільнялось від сплати мит на товари, що придбавались для власного споживання). Тому на початку XVIII ст. більшість державних діячів Росії вважали мита найбільш «легкими» для населення і найбільш продуктивними для держави. Виходячи з цього принципу уряд всіма засобами намагався збільшити прибутки від митних зборів.

Зростання товарно-грошових відносин в першій половині XVIII ст. супроводжувалось широким розвитком селянської торгівлі. Чому сприяв і митний тариф 1731 р. Одночасно відбувалось втягування поміщицького господарства в ринкові відносини. Торговельно-промислові змагання селян були вигідно поміщикам, тому що збільшувало їх прибутки. Тому дворянство більш енергійно виступає за свободу селянської торгівлі. Зростання дрібної селянської торгівлі призвело до того, що у 1740-х рр. уряд намагався збільшити митне обкладення для селян під тиском їх потужних конкурентів – купецтва. Але позиція дворянства вплинула на відхилення цього проекту Комерц-колегією [2, с.88–89]. Дворянство, що втягнулось у промислову та комерційну діяльність також виступало за відміну внутрішніх мит. Ці тенденції співпадали з основними урядовими тенденціями в сфері митного регулювання часів правління Єлизавети Петрівни: 1) розвиток привілейованих промислових компаній, що відновило інтерес до підвищення митного тарифу; 2) фіскальні очікування, з фінансовим інтересом держави поєднаним з підвищенням митного обкладення. На час приходу до влади Єлизавети на теренах Російської імперії діяло 17 внутрішніх видів мита. Ця система у зв'язку з митним відкупом була найбільш важкою для населення.

На території Гетьманської України також незалежно від індукти і евекти діяла власна система внутрішніх торговельних мит. Український історик початку 20-х років XX ст. В. Руднев поділяв митні збори на Гетьманщині у першій чверті XVIII ст. на ввізні, транзитні та внутрішні мита. До ввізних мит він зараховував індукту й евекту, тобто ті, які застосовувалися до імпорту й експорту; до транзитних мит зараховував ті, що збиралися з перевозів, мостів і гребель із проїжджих купців; внутрішні мита, за інтерпретацією Руднева, – це мита, які накладалися під час продажу на торгах і ярмарках, а саме:

вагове, кругове, скатне, покошеве, зі збіжжя, що призначено на продаж, з возів з крамом, ярмаркове з торгуючих [22].

У 1747 р. розпочала роботу Комісія з метою реформування внутрішніх мит. Одночасно з Комісією граф П.І. Шувалов запропонував свій проект відміни внутрішніх мит, і його роль в цій справі дослідниками трактується по різному. Граф Шувалов був представником аристократії, яка спираючись на свій історичний вплив, сконцентрувала в своїх руках значні виробничі сили країни. Це була доба найбільшого поширення «монополій» та «відкупів»: в сфері виробництва панували привілейовані компанії, в області збору державних прибутків поширеною стала відкупна система. Але між компаньйонами-монополістами та відкупниками все ж існувала велика різниця. Яким би злом не була відкупна система. Однак це був спосіб отримання прибутків казною, а монополії в промисловості – спосіб прямого спустошення казни і населення – своєрідний протекціонізм на користь небагатьох. Фактично колосальне зняття захоплення виробничих сил країни окремими особами з метою особистого збагачення і без економічного виправдання. Класичною постаттю такого роду і був П. Шувалов. Починаючи з 1748 р. згідно з сенатським указом від 6 липня він отримував у відкуп рибні промисли Білого, Каспійського морів, Астрахані, Північного Льодовитого океану на 20 років із сплатою в казну 5 коп. з кожного рубля вартості товару. Але якщо під управлінням графа з 1749 по 1762 р. промисли принесли в казну 47292 крб., то під державним управлінням за 1742–1747 рр. вони дали прибуток 65934 крб. [20].

Деякі сучасники, як наприклад, князь Я.П. Шаховської у своїх мемуарах (його думку підтримав і дослідник фінансової системи Росії XVIII ст. М. Фірсов), вважали, що П. Шувалов керувався, пропонуючи свій проект реформ, корисними інтересами [25, 96]. В сучасних умовах важко розкрити дійсне співвідношення інтересів у той час, але на нашу думку більш правий Д.А. Толстой, який писав: «Неправдоподобно, чтобы Шувалов провел целую крупную реформу ради того, чтобы получить льготы, которую он мог бы, пользуясь своим влиянием, получить гораздо проще и легче» [23, 95].

Імператорським маніфестом 20 грудня 1753 р. були скасовані 17 видів внутрішніх мит з торгівлі і перевезення товарів, а недобір коштів був компенсований додатковим збором в 13% ad valorem, з усіх експортних та імпорتنих товарів. Для стягнення нового збору створюється «табель нормальних цін» [10]. З фіскальної точки зору митна реформа досягла своєї мети. Митні збори в 1751, 1752 та 1753 рр. дали 3 млн. 885 тис. крб., в середньому за рік – 1 млн. 295 тис., а у 1754, 1755 та 1756 рр. – 6 млн. 866 тис. крб., або в середньому за рік 2 млн. 285 тис. руб. Позитивна різниця склала 990 тис. крб. [12].

Ця реформа поставила питання про необхідність розробки нового митного тарифу, укладання якого потрібно було вже тому, що тариф 1731 р., який діяв більше 20 років морально застарів. На світовому ринку з'явилась велика кількість нових товарів, які

вже на початку 1750-х рр. почали ввозитися на російський ринок. Механізм формування мита не завжди відповідав новим цінам на ринках і таким чином митним службовцям приходилося керуватися великою кількістю нормативно-правових актів, які від базової редакції тарифу 1731 р. практично нічого не залишили. Одночасно новий тариф 1757 р. являв собою повернення до петровського радикального протекціонізму. На практиці митні ставки тарифу 1757 р. стали навіть більшими ніж 1724 р. Мінімальна митна ставка за тарифом 1724 р. складала 6% (3 коп. з 1 крб.), по тарифу 1757 р. – 12,5% (5 коп. з 1 крб.) [5, 90].

Зовнішні мита стягувались єфимками і золотою монетою, при цьому єфимок коштував 50 коп. Реальна ж ціна єфимків складала 1 крб. 50 коп., тому якщо мито визначалось, наприклад в розмірі 10 коп. з рубля, то в дійсності приходилось сплачувати 25 коп. Російським купцям, які вивозили чи ввозили товари на власних судах надавались преференції.

Поєднання єфимочного та рублевого мита робили митні ставки тарифу 1757 р. надзвичайно великими. Мінімальні мита склали 12%. Більша частина імпортованих товарів і ті, які не мали урядової підтримки, обкладались єфимочним митом в 7–10 коп. (що складало 17,5–25% ad valorem), і внутрішнім митом – 13% – всього ж 30–33% з цінності. Значна кількість товарів обкладались митом у 60–80%, на деякі мито перевищувало їх ціну [5, 99–100].

Мотив, який підштовхнув урядовців розробити тариф такої ідеології це фискальні очікування. Тим паче, у 1757 р. Росія вступила у складі союзної коаліції держав (Австрія та Франція) у війну з Пруссією (російська армія брала участь у війні з 1757 по 1762 рр.), яка вимагала значних фінансових витрат.

Важкий фінансовий стан, в якому опинилась Росія внаслідок колосальних витрат на війну з Пруссією, змусили урядові кола прийняти додаткові заходи для розвитку торгівлі і промисловості в країні і таким шляхом збільшити державні прибутки. Про це свідчать проекти про розвиток комерції запропоновані Шуваловим, Волковим та Сукінім. Посилення урядового інтересу до торгівлі було викликано тим, що на початку 60-х рр. XVIII ст. воно вичерпало всі можливості збільшити прибутки за рахунок підвищення акцизів на сіль, вино, а також карбування мідної монети. Нові принципи економічної політики уряду були достатньо повно викладені в протоколі засідання Конференції при імператорському дворі 5 січня 1761 р. Участь Росії в Семирічній війні, за справедливим зауваженням Конференції, спустошило казну, погіршило торговельний бааланс і посилало вимивання срібної монети за кордон. Щоб виправити економічне становище Конференція знайшла «ближайшее средство к получению в государстве денег, а именно: тотчас отныне и гораздо прежде весны позволить все те здешнего продукта товары за море отпускать, кои каким-либо образом дотыне запрещены были». Існуючі монополії різко критикувались, внаслідок яких «многие» товари «из комерции выбыли», погіршились умови збуту російських товарів на зовнішньому ринку. «Арапов одевать нашли способ и без наших холстов, –

відмичала Конференція, – а на пряжу, хотя ее продажа и позволена, не является еще и доньше охотников». Тому вважає за необхідне взагалі відмінити стягнення будь-яких мит на експорт рядна, вовни, «дабы тем скорее и надежнее сей засыпанный источник отворился». При цьому члени Конференції запропонували ліквідувати монополії та привілеї в промисловості: «В экономических государственных делах более всего смотреть, много ли людей такими промыслами питаются и буде много, то отнюдь не надлежит делать монополии, хотя бы казне и прибыль бать казался, ибо будет оной только мало-временной и собою исчезнет» [16, 89–91]. Згідно рішення, прийнятого в ході Конференції, необхідність знищення монополій казни в торгівлі і промисловості викликані економічними обставинами: «Искусство показало, что в казенном содержании не только расходы превышают доход, но часто и самое дело упадет» [16, 95]. Таким чином, необхідність усунення перешкод для розширення торгівлі та промисловості, що було викликано потребами економічного розвитку країни та інтересами фіскалу, мотивувалось абсолютистською державою фіскальними очікуваннями.

Запропонувавши заходи для розширення торгівлі, Конференція вважала особливо вигідним для казни збільшити експорт лісу і заліза. Конференція також вважала вигідним для Росії збільшення обсягів східної торгівлі, тому це збільшувало митні прибутки і надавало дешеvu сировину для російських фабрик, у тому числі дозволити безмитну торгівлю на деякий термін через Астраханський порт.

У рішенні Конференції від 5 січня 1761 р. було поставлено також питання про необхідність заходів з підйому вітчизняної промисловості, без чого не можливе успішне зростання комерції. Конференція запропонувала збільшити кількість полотняних, суконних та шкіряних мануфактур. Заслугує на увагу та обставина, що члени Конференції виступили за підтримку дрібної селянської промисловості з метою більш активного втягування селянства у товарно-грошові відносини. Знайомство з протоколом Конференції 1761 р., яка визначила зміни економічної політики російського уряду в 1760 рр., свідчить про те, що вона врахувала побажання, які містились в проектах купців і дворян. Результати обговорення питань економічної політики вказує на те, що уряд вирішив реалізовувати курс на лібералізацію в торгівлі і промисловості, але не відмовляючись від протекціонізму в промисловій політиці в цілому. Намагання створити більш сприятливі умови для експорту російських товарів було продиктовано не лише піклуванням абсолютистської держави потребами економіки, а більшою мірою уряду наповнити казну, без запровадження нових непрямих податків.

Більша частина практичних пропозицій з протоколу Конференції від 5 січня 1761 р. була включена в іменний указ Петра III від 28 березня 1762 р., згідно з яким дозволявся вивіз зерна за кордон і мито зменшувалось вдвічі. Дія цього указу поширювалась і на Гетьманську Україну. Мито знижувалось на українські аграрні продукти. Наступний указ Катерини II 28 липня 1762 р. скасовував державні і приватні монополії і остаточно митний відкуп [11].

Загалом законодавчі акти 60-х рр. XVIII ст. створювали сприятливі умови для розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі в Російській імперії. Одним з результатів зміни урядового курсу в економічній політиці стало постійне та стійке зростання зовнішньої торгівлі і збільшення державних прибутків від мита. Який же прибуток отримував уряд від торгівлі у період, що досліджується, а саме з 1724 р., коли почав діяти перший закон про митний тариф по 1769 р.? В таблиці 1 представлені сумарні показники по митним прибуткам казни, які отримані з різних джерел.

Таблиця 1

Митні прибутки бюджету Російської імперії (1724–1769 рр.)

Роки	Збір (тис. крб.)	Роки	Збір (тис. крб.)	Роки	Збір (тис. крб.)
1724	1159	1746	1055	1758	2559
1730	523 тис. талерів	1747	950	1759	2654
1732	731,5	1748	886	1760	2625
1733	769	1749	1052	1761	2669
1734	669,5	1750	1227	1762	2881
1735	547 тис. талерів	1751	1230	1763	1998
1738	1495,8	1752	1427	1764	2379
1740	539 тис. талерів	1753	1460	1765	2876
1742	950	1754	2134	1766	3223
1743	1060	1755	2412	1767	2792
1744	1001	1756	2320	1768	2300
1745	1031	1757	2516	1769	3233

За період 1724 р. відомості отримані з документів Камер-колегії і оброблені П.М. Мільюковим та містять фактичне надходження та не включає боргів за минулі роки. Данні за 1730, 1735, 1742–1762 рр. отримані за підрахунками І. Патлаєвського [6, 169]. За 1732–1734 рр. Відомості отримані з табелів Сенату. [17] Збори за ці роки зменшилися, тому що згідно з указом від 9 листопада 1731 р. мита з продажу сілі переводилися до соляного збору [9]. Стягнення деякої частини митних зборів передавалося іншим установам. Всього з переліку митних зборів вибувало 80–100 тис. крб. в загальній відомості також не включалися митні збори з Гетьманщини та Сибіру.

Відомості за період з 1735 по 1768 рр. отримані з документів Штатс-контори («Генеральная табель о приходе и расходе») і Камер-колегії, але без даних з України. За 1769 р. цифра митних зборів отримана з «Ведомости о государственных доходах за 1769 г.», яка була складена К. Вяземським.

Таким чином, ліквідація внутрішніх митниць сприяло вільному розвитку торгівлі. Відміна державної монополії на продаж ряду важливих товарів і видання помірковано-протекціоністського тарифу 1766 р. створили умови для подальшого зростання обсягів зовнішньої торгівлі. В цілому фактичні збори з торгівлі за 45 років зросли майже в 4 рази, що було наслідком не лише урядової по-

літики заохочення торгівлі, але і відображенням загальних успіхів російської економіки в 1760-х рр. [21]. Значне підвищення прибутків держави від зборів з торгівлі стало показником подальшого поглиблення і розвитку процесів суспільного розподілу праці і формування загальноросійського ринку. Економічний прогрес сприяв подальшому процесу соціальної структуризації російського суспільства, що впливало на зростання і зовнішньоторговельної активності. Такий розвиток подій форсував інтеграцію Гетьманщини у загальноімперський економічний і політичний простір.

З початком правління Катерини II знову уряд звертає увагу на зовнішньоторговельну галузь. 8 грудня 1763 р. іменним указом створюється спеціальна Комісія з покращення комерції. До складу Комісії увійшли відомі фахівці-адміністратори того часу І. Неплюєв, Я. Шаховської, Е. Мініх. Комісія приступила у тому числі і до розробки нового митного тарифу, який вступив в дію з 1767 р. і формувався на основі 17 «тарифних регул». Він містив принцип виховного протекціонізму. Більшість імпортованих товарів мали митну ставку 12%, 20% та 30%, але зустрічалися і ставки в 200% по відношенню до товарів, що вироблялися у достатній кількості в Росії. У той же час Комерц-колегії доручалось кожні 5 років переглядати весь тариф і вносити до нього додатки.

Після укладання Кучюк-Кайнарджийського миру постало питання про форсований розвиток новоприєднаних причорноморських територій. Тому 4 серпня 1775 р. видається тариф для чорноморської торгівлі, який мав сприяти її пожвавленню. Власне, це були поправки до загального тарифу 1766 р. Чорноморський тариф на 25% зменшував митні ставки на турецькі, левантійські, грецькі та російські товари. Мито на срібні та золоті тканини з Туреччини було зменшено на 2/3 і розраховувалося з ваги товару. Воно стягувалося російськими монетами. Крім того, власники або шкіпери суден не сплачували ластовий збір, який залежав від тоннажності судна. Через 7 років – 27 вересня 1782 р. – було перевидано загальний тариф у зв'язку зі значними змінами, які сталися в промисловості й торгівлі Російської імперії та сусідніх країн. Однак новий тариф зберіг пільги для чорноморської торгівлі за окремими винятками. Проект нового «Генерального митного тарифу», затвердженого Катериною II 27 вересня 1782 р. був складений А.М. Радищевим, на той час служив помічником директора Санкт-Петербурзької митниці. Ним була розроблена не лише загальна частина тарифу, яка містила правила класифікації іноземних товарів, а також складений абетковий реєстр товарів, виданий в 1783 р. для практичної роботи митниць. Однак на примірнику проекту тарифу, наданого членами Комісії з комерції Катерині II, прізвище Радищева не була вказано [13, 51]. В історіографії відносно цього тарифу існують різні позиції. К. Лодигенський вважав тариф 1782 р. більш поміркованим аніж тариф 1766 р. М. Туган-Барановський з такою оцінкою не згоден. Він вказує, що «тарифом 1782 г. пошлини по важнейшим товарам (шерстяные изделия, железные, полотняные, бумажные) не только не были понижены, но даже

повищені (правда, незначительно) сравнительно с 1766 г.» [24, 49]. Черговий тариф було опубліковано 16 вересня 1796 р. Знову підтверджувалися пільги для чорноморської торгівлі, але знову з'явилися винятки. Тепер з усіх купців і на всіх митницях мито стягувалося єфимками (1 єфимок = 1 рубль 25 копійок). Якщо купцеві не вистачало єфимків для сплати мита, тоді дозволялось приймати будь-яку срібну або золоту валюту чи коштовні метали в злитках. Мито з експорту сплачувалося російськими монетами.

Цим же тарифом було відмінено пільгу щодо сплати мита, яка надавалася, коли товари везли на російському судні з російською командою. Цей Тариф мав набрати чинності з 1 січня 1797 р., але був скасований Павлом І. 12 жовтня 1797 р. проголошено новий тариф, який загалом не дуже відрізнявся від попереднього, за винятком ставок курсу єфимків. Кожен єфимок тепер коштував 1 рубль 40 копійок. Як і раніше, зберігалось правило, яке мало змусити купців не занижувати ціну товарів в оголошенні: митні службовці мали право викупити товар, доплативши ще 20% оголошеної ціни, якщо вважали, що купець встановлює занижку ціну. Тариф набрав чинності з 1 січня 1798 р.

Напрями торговельної та митної політики завжди визначалися складною сукупністю мотивів, з яких панівну роль відіграє то грошово-політичний: бажання зміцнити і зробити сприятливим для країни платіжний баланс, або фіскальний: тенденція в бік збільшення прибутків фіску, чи захисний: намагання розвинути виробничі сили і заохочення торгівлі та промисловості. Ми бачили, що грошово-політичний мотив сильно впливав на митну політику російського уряду у зв'язку з падінням вексельного курсу, але не викликав з його боку будь-яких активних заходів для виправлення важкого стану грошового ринку. Що стосується протекціоністського мотиву, то у екатерининську добу він не відіграв такої ролі як у XIX ст. Тарифи екатерининського царювання носили помірковано-захисний характер, але дотримувалися петровських принципів. Укладені в той період торговельні договори обумовлювали надання взаємних пільг та привілеїв купцям сторін, що домовлялися. Але слід враховувати, торговельна угода це більше зовнішньополітичний компроміс, аніж теоретичний економічний розрахунок.

Російський історик М.І. Туган-Барановський надав наступну оцінку митних заходів Катерини II для розвитку промисловості: «... фабричная промышленность в течение почти всего царствования Екатерины не пользовалась покровительством высоких таможенных пошлин и тем не менее развивалась успешнее, чем раньше. Из этого ясно, что нельзя видеть важнейшую причину развития у нас фабричного производства только в мерах правительства или, еще уже, в нашей таможенной политике, а именно этим грешат почти все наши экономисты – как протекционисты, так и фритредеры» [24, 50-51].

Залишається встановити фінансове, фіскальне значення митного прибутку при Катерині II. Аналіз цифр цього прибутку

приводить до цікавих висновків. У М.Д. Чечуліна ми знаходимо наступні показники митних надходжень (табл. 2) [26].

Таблиця 2

Митні прибутки бюджету Російської імперії (1770–1795 рр.)

Роки	Збір (тис. крб.)	Роки	Збір (тис. крб.)	Роки	Збір (тис. крб.)
1770	2860	1779	–	1788	5462
1771	3136	1780	–	1789	5634
1772	3100	1781	3132	1790	6567
1773	2998	1782	4078	1791	7212
1774		1783	5417	1792	7228
1775	–	1784	4749	1793	5017
1776	2902	1785	4825	1794	5924
1777	2711	1786	4866	1795	5409
1778	–	1787	5445		

Динаміка зміни митного прибутку відбувалась без різких стрибків. Це свідчило про еволюційність тарифних принципів. З 1770 по 1790 рр. сума митних надходжень зросла майже втричі, але це було пов'язано більше з ростом населення та збільшенням цін на всі продукти, яке, відповідно, тягло за собою і підвищення митних ставок, при визначенні їх *ad valorem*. Найбільше зростання митних прибутків спостерігається в період з 1781 р. – 3132 тис. крб. до 5417 тис. крб. у 1783 р., що було пов'язане із запровадженням нової редакції тарифу, в якому ретельно поставилися до визначення митної вартості. Таким чином поміркований тариф 1782 р. викликав більше зростання прибутків, аніж більш суворий тариф 1766 р. у порівнянні з 1764, 1765 рр. у 1767 р. було зібрано на 11% більше, а у 1783 та 1784 рр. на 15% у порівнянні з 1770-ми рр. За останні чотири роки, з 1793 по 1796 рр., митні прибутки помітно знизились: вони давали 22 млн. проти 26 млн., зібраних у передні чотирьохліття 1789–1792 рр., в цьому відображається фінансова криза останніх років правління Катерини II. Але митний прибуток в російській фінансовій системі залишався єдиною прибутковою статтею бюджету, надходження від якої не поступали від нижчих податних класів. У той час як сума подушних та питних зборів у період 1765 – 1795 рр. зросла з 14,6 млн. руб. до 50 млн. (242%), то митні збори за той же час зросли на 138% [27, 217–218, 220–223].

З метою отримання об'єктивних даних стосовно ролі мита у фінансовій системі Російської імперії потрібно проаналізувати те, як в провідних західноєвропейських державах XVIII ст. уряди ставилися до фіскального потенціалу мита.

У фінансовій системі Франції напередодні революції 1789 р. більшу половину бюджету складав соляний збір: майже 300 млн. ліврів від загальних прибутків 575 млн. ліврів. До того ж продаж солі відносився до державної монополії і тому соляний прибуток визначався не дійсним споживанням цього продукту, а шляхом призначення для кожної громади квоти, яку потрібно було викупати, що

перетворювало цю процедуру на загальний податок. Подушний податок носив назву *таль* (taille) складав 20% бюджету – 107 млн. ліврів. Інші джерела прибутку давали Франції наступні суми: винний акциз – 60 млн. (10%), тютюновий – 32 млн. (5%), актові збори – 44 млн. (7,5%), митні збори – 24 млн. (3,5%), поштові збори – 12 млн. (2%), інші дрібні податки – 4 млн. (менше 1%). У той же час в Росії соляний податок рідко сягав 10% всього бюджету, питний складав від 18 до 25% бюджету; подушна подать – 45%, митні збори – 17%, та 3% дрібні податки. Зазначені пропорції складових бюджету Франції і Росії у другій половині XVIII ст. яскраво демонструють ступінь розвитку капіталізації в цих країнах. Франція з населенням 24 млн. сплачувало 570 млн. ліврів, тобто приблизно 25 ліврів з людини; в Росії з населенням 12-14 млн. у 1763 р. надходило в бюджет 18 млн. крб., – приблизно 1,5 крб. з людини. А населення наприкінці екатерининського правління 25 млн. сплачувало 68 млн. крб., не більше 3 крб. з людини. Але при цьому об'єктивні ознаки демонстрували, що платіжні сили населення були вже перенапружені.

Різниця буде ще більш відчутною, якщо провести ще одне порівняння. На прибутки, які отримувала російська казна у 1763 р. можна було придбати 24000 пудів срібла (на придбання одного пуду працювало 750 чол.), а у Франції казна могла на свої прибутки купити більше 170000 пудів срібла (на один пуд срібла працювало 140 французів). Саме низький рівень капіталізації населення і змушував традиційно російський уряд відводити більшу роль митних зборам у формуванні бюджету [3, 146].

У Прусському королівстві за часів правління Фрідріха II прибутки бюджету складали 20 млн. талерів, з них митні прибутки – 3 млн., що складало 15% у бюджеті. Але на відміну від Франції і Росії вони формувалися не за рахунок податного населення, а завдяки ефективному господарюванню в королівських доменах, а також розміщенню вільних коштів під відсотки в англійських банках.

Бюджет Австрійської імперії другої половини XVIII ст. мав наступну структуру. Перше місце у ньому належало так званій Contribution – прямому податку з осіб нижчих класів, він приносив 23 млн. флоринів (флор.), з загальної суми бюджету 63 млн. флор., що складало 23%; наступне місце в бюджеті займали соляний прибуток – 10 млн. флор., і акцизні збори – 10 млн. флор.; прибуток від державного майна приносили 3,5 млн. флор. (5%); земельний податок давав 2 млн. флор., пошта, податок на спадщину, податок на горні промисли – 4,5 млн. флор. У той же час митні збори приносили в бюджет також 17%.

Фінансова система Швеції впродовж XVIII ст. знаходилась в зруйнованому стані. Податки з селян складали 2/3 їх прибутку, а шведський державний борг дорівнювався 15-ті річним бюджетам цієї держави. Північна війна 1700–1721 рр. зруйнувала шведську зовнішню торгівлю. Запровадження в обіг мідної монети, високі податки на право створювати мануфактуру робило заняття промислами і торгівлею взагалі нерентабельним [1, 411].

В абсолютистських континентальних державах XVIII ст. бюджети мали схожу структуру і майже однакові джерела прибутку. Виключення становила лише Франція, яка першу хвилю своєї індустріалізації пройшла у другій половині XVII ст. завдяки реформам Ж. Кольбера і мала більш структуровану економіку, що дозволяло зменшувати митне навантаження. У той же час Австрійська імперія, Пруссія, Росія з запізненням, але повторювали еволюційні кроки Франції і в першу чергу в питаннях визначення принципів митної політики. У порівнянні з XVII ст., коли митні прибутки складала майже 40% бюджету це був прогрес.

Таким чином в результаті дослідження еволюції митного тарифу Російській імперії у XVIII ст. ми можемо запропонувати періодизацію даного процесу. В основу періодизації на наш погляд доцільно покласти принцип соціального завдання, що виконувала тарифна політика, а не характеристику тарифних ставок, яка по великому рахунку нічого крім абстрагованих цифрових значень не дає. У нашому випадку під соціальним завданням слід розуміти роль митно-тарифного механізму в процесі функціонування різних економічних та суспільних інститутів держави.

I період: 1724–1766 рр. – початок цілеспрямованої тарифної політики російської держави. У цей період головне завдання, яке повинен був виконати митний тариф заохочувати і привчати купецтво Росії до «правильної» організації зовнішньої торгівлі, а також створювати умови для формування мануфактурного виробництва.

II період 1767–1796 рр. У цей період митні тарифи 1766, 1782, 1796 рр. за ідеологією їх укладачів регулювали комерційні інтереси купецтва, дворянства, селянства. Саме в цей період митний тариф відіграє провідну роль у вклученні України до митного простору імперії. Також він розглядався урядом як механізм регулювання платіжного балансу держави на зовнішніх ринках. На спеціальну редакцію митного тарифу 1775 р. покладалась функція економічної інтеграції Азовсько-Чорноморського регіону до Російської імперії. Останнє десятиріччя XVIII з подіями Великої Французької революції відкрило шлях для використання митно-тарифного регулювання як інструмента зовнішньополітичної боротьби. Мова йде про тарифні заборони 1793 р. на торгівлю з якобінським урядом Франції.

Російські митні тарифи XVIII ст. слід розглядати не як вузько фінансові інструменти, а значно ширше. Митний тариф виконував функцію інтеграції і централізації території, що входили до складу імперії і яскравий приклад такого призначення тарифу вклучення Гетьманської України в імперську митну систему. З 1724 р. митні тарифи Російської імперії стають обов'язком компонентом державної політики з «вестернізації» країни і суспільства, що в свою чергу накладало свій відбиток на структуру тарифів.

Список використаних джерел:

1. Берендтс Э. Государственное хозяйство Швеции / Э. Берендтс. – СПб., 1880. – Ч. 1. – 777 с.
2. Волков М.Я. Отмена внутренних таможен в России / М.Я. Волков // История СССР. – 1957. – № 2. – С.79-90.
3. Гольцев В. Государственное хозяйство Франции в XVII-XVIII в. / В. Гольцев. – М., 1878. – 345 с.

4. Кулишер И.М. Основные вопросы международной торговой политики / И.М. Кулишер. – М. : Социум, 2002. – 479 с.
5. Лодыженский К. История русского таможенного тарифа / К. Лодыженский. – М. : Социум, 2005. – 457 с.
6. Патлаевский И. Денежный рынок России от 1700 до 1762 года / И. Патлаевский. – Одесса, 1868. – 309 с.
7. Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Канцелярия Его Императорского Величества, 1830. – Т. XXXV. – № 4452.
8. Там само. – Т. VII. – № 4839.
9. Там само. – Т. VIII. – № 5876.
10. Там само. – Т. XIII. – № 10164, 10165.
11. Там само. – Т. XV. – № 11489; Т. XVI. № 11630.
12. Там само. – Т. XV. – № 10837.
13. Радищев А.Н. Полное собрание сочинений / А.Н. Радищев. – Т. 3. – М.-Л. : Госиздат, 1952. – 583 с.
14. Російський державний архів ділових актів. – Ф. 248. – Кн. 1892. – Арк.355.
15. Там само. – Кн. 1950. – Арк.71 – 72.
16. Там само. – Кн. 550. – Арк.89 зв. – 91 зв., 95 зв.
17. Там само. – Ф. 397. – Оп. 2. – Спр. 854. – Арк.273-305.
18. Там само. – Оп. 3. – Спр. 18. – Арк.14-15.
19. Там само. – Спр. 23. – Арк.68.
20. Російський державний історичний архів. – Ф. 21. – Оп. 2. – Спр. 1342. – Спр. 23.
21. Рубинштейн Н.А. Внешняя торговля России и русское купечество во второй половине XVIII в. / Н.А. Рубинштейн // Исторические записки. – 1955. – Т.54. – С.350-357.
22. Руднів В. Фінансовий стан України за Петра I / В. Руднів // Наук. збірник за рік 1925. Записки укр. наук. тов-ва в Києві. – К., 1926. – Т. 20. – С.139.
23. Толстой Д.А. История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины императрицы Екатерины II / Д.А. Толстой. – СПб. : Тип. К. Жерпакова, 1848. – 254 с.
24. Тутан-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историко-экономическое исследование / М.И. Тутан-Барановский. – СПб. : Изд. О.Н. Поповой, 1900. – 562 с.
25. Фирсов Н.Н. Русские торгово-промышленные компании в первую половину XVIII столетия / Н.Н. Фирсов. – Казань : Тип. Императорского университета, 1896. – 220 с.
26. Чечулин И.Д. Очерки по истории русских финансов в царствование Екатерины II / И.Д. Чечулин // Журнал министерства Народного просвещения. – 1905. – Ч. CCCLVIII. – С.42-100.
27. Чечулин И.Д. Очерки по истории русских финансов в царствование Екатерины II / И.Д. Чечулин // Журнал министерства Народного просвещения. – 1905. – Ч. CCCLVII. – С.142-202.

In the article of O.V. Morozov «Evolution of custom tariff of the Russian empire in XVIII age» is considered historical evolution of custom tariff of the Russian empire in the context of modernization of economic and public relations, which was carried out in XVIII age. History of custom tariff presents the difficult process of fight between fiscal expectations of the state and real development of economic relations. The internal mechanism of Russian external economic expansion opens up.

Key words: *history, custom tariff, protectionism, foreign trade, internal market, fisk, duty.*

Отримано: 14.10.2011